

УДК 37.017

О.М. Докукіна, м. Київ

ШЛЯХИ ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬСТВУ У БАГАТОПОКОЛІННІЙ СІМ'І

*Розглянуто шляхи запобігання насильству у багатопоколінній сім'ї.
Ключові слова: конфлікт, насильство, особистісна відповідальність, рольова структура сім'ї, взаєморозуміння.*

Проблема домашнього насильства взагалі, і в багатопоколінній сім'ї зокрема, є надзвичайно актуальною і водночас складною. Численність причин виникнення насильства в сім'ї зумовили необхідність поєднання різних факторів у певні групи, оскільки вважається, що жоден з них окремо не викликає це явище, тому причини і фактори насильства воліють розглядати в цілому.

Метою нашої статті є розкриття шляхів запобігання насильству в сім'ї, яке має соціокультурну природу: є невід'ємною частиною стереотипних уявлень про сутність сімейних взаємин, сприйнятих у батьківській родині та підкріплених зовнішніми враженнями і сформованою на їх основі єдиною можливою моделлю поведінки в сім'ї, результатом власного життєвого досвіду індивіда, що створює морально-психологічну основу вважати такий тип взаємин універсальним, результатом пережитого у ранньому дитинстві досвіду руйнівних людських взаємин.

Багатопоколінні (розширені або складні) сім'ї включають три чи більше поколінь або дві і більше нуклеарних сім'ї, які проживають разом і ведуть спільне господарство. Вони, як правило, мають досить виразну ієрархічну структуру, для якої характерні насамперед чіткі межі між батьківською та молодією сім'єю.

Важливою якісною характеристикою багатопоколінньої сім'ї як малої соціальної групи і певної соціальної системи є наявність конфліктогенних ситуацій, які ймовірно можуть викликати насильство. Конфліктогенними факторами при спільному проживанні найчастіше є психологічна несумісність, відмінність у поглядах на життя представників різних поколінь,

побутові незручності, необхідність рахуватися з іншими, узгоджувати свої бажання з бажаннями інших при проведенні дозвілля (наприклад, відпочинку, запрошенні гостей, перегляді телепередач і т. п.). Однак, не завжди ці фактори провокують виникнення насильства. Якщо у сім'ї панують взаєморозуміння, взаємоповага, толерантність, то членам сім'ї вдається уникнути чвар і загострення стосунків, які почасти призводять до виникнення різних форм насильства, дійти консенсусу тощо.

Агресія і насильство знаходяться в латентному стані в тих багатопокілнних сім'ях, яким притаманні неконструктивні стосунки [1], що виникають як результат порушення внутрішньої системи взаємин, внутрішньої взаємодії, стосунків "влади – підлеглості" та взаємної відповідальності" [2, с. 36.]. На констатуючому етапі дослідження вивчалися основні характеристики внутрішніх підсистем сім'ї - подружніх (чоловік – дружина), батьківських (батько/матір – дитина), дитячих (старші діти – молодші діти), батьків подружжів і подружжя: з'ясовувалися особливості і характер їхніх взаємостосунків, сформованість взаємної відповідальності і рольова структура сім'ї.

Виявивши сім'ї, які потребували пропедевтичної та корекційної роботи з метою попередження чи припинення насильства, ми зосередили свої зусилля на розробці шляхів усунення основних причин, які його викликають.

Особливістю взаємодії в сім'ї є її причинна зумовленість: кожна із взаємодіючих сторін виступає як причина дій іншої і як наслідок одночасного зворотного впливу протилежної сторони. Наші спостереження засвідчили, що майже кожний вважає свої морально-соціальні цінності, уявлення, смаки, уподобання і т.д. єдино правильними і, відповідно, жадає прийняття їх усіма іншими дорослими членами і бажає виступати зразком, ідеалом для молодших. Особливо, якщо ці пропозиції поступають від реального лідера сім'ї. Відмова від прийняття іншими запропонованого викликає у лідера широкий спектр реакції – від тихого примусу до різних форм відвертого насильства (фізичного, емоційного, когнітивного, нормативного), а в інших членів сім'ї, на яких спрямоване це насильство, від мовчазного протесту до активного опору. Це зумовило необхідність включити у план роботи з такими сім'ями питання розвитку і формування толерантності у сімейних стосунках.

Важливим аспектом у нашій роботі був напрям, спрямований на посилення особистісної відповідальності кожного із членів сім'ї за свої вчинки, підтримання доброзичливих взаєностосунків між усіма членами сім'ї, створення позитивної психологічної атмосфери.

Відповідальність є однією з важливих характеристик особистості, завдяки якій людина може поставити себе вище своїх потреб, виступаючи як суб'єкт волі. Вольова поведінка – це здатність особистості підкорити свою активність не лише особистісній цінності, але й об'єктивній необхідності.

Відповідальність за своєю спрямованістю може бути зовнішньою і внутрішньою, позитивною і негативною. Зовнішня відповідальність, орієнтована на суспільство, у разі позитивної спрямованості означає причетність, участь, змагання. Якщо ж спрямованість негативна – то вона виступає у формі дискримінації, насильства. Внутрішня відповідальність орієнтована на самого себе. Позитивна внутрішня відповідальність означає самовираження, тобто готовність самостійно діяти, здійснювати вільний вибір і приймати обдумані рішення, спрямовані на активне перетворення навколишнього світу і розвиток моральних якостей особистості, відповідати за їх наслідки не лише перед суспільством, а найперше – перед своєю совістю. У протилежному випадку відповідальність виступає у формі саморуйнування і деструкції.

Відомо, що за взаєностосунки, які складаються й розвиваються, несуть відповідальність сторони, які вступають у ці стосунки. Відповідальність у сім'ї пов'язана з вибором та подальшими поведінковими проявами членів сім'ї.

За наявності складних, кризових ситуацій, які призводять до насильства, у сім'ї, можна виділити чотири варіанти розподілу відповідальності [5, с. 122]:

1. Повна відповідальність за все, що відбувається, лежить на людині “Я творю, я караю, я відповідаю”.
2. Часткова відповідальність – на суб'єкті активності. Це позиція людської гідності перед лицем неминучого “У мене немає інших важелів, засобів тиску на іншого, я мушу так робити”.
3. Відповідальність за події повністю залежить від зовнішніх сил – долі, випадку, держави - “так має бути; насильство існувало, існує і буде існувати на всіх щабелях і ланках суспільства”.

4. Відповідальність невизначена. Людина безсила – “ні в чому не винна, це обставини долі”.

Людина, покладаючи на себе відповідальність, не лише робить той чи інший вибір лінії поведінки, але й визначає для себе цінності, які мотивують обрану поведінку.

Наше завдання полягало в тому, щоб розгледіти особистісні характеристики батьків, які свідчать про сформованість у них відповідальності, визначити особливості її проявів. На рівень відповідальності впливає локус контролю – властивість особистості, яка характеризує спрямованість відповідальності людини за свої дії на себе (внутрішній, інфернальний локус) чи на оточуючих (зовнішній, екстернальний локус).

Спілкування з дорослими членами сімей і дітьми, які брали участь у дослідженні, допомогло визначити ймовірно притаманні їм типи, знайти відповідні рекомендації і поради, застосувати слушні методи роботи, спрямовані на посилення особистісної відповідальності за взаємостосунки, взаємодію між членами сім'ї, що слугувало запобіганню насильству в будь-якій формі.

Відповідальність тісно пов'язана з поведінкою особистості, яка може проявлятися на двох рівнях: як імпульсивна і як регульована свідомістю. У першому випадку спрямованість поведінки опосередковується установкою, що виникає при взаємодії потреб людини і ситуації, в якій вона актуалізується (часткова відповідальність, невизначена відповідальність). На більш високому рівні поведінки людина не підкоряється імпульсу, а знаходить такий вид поведінки, за який особистість може взяти на себе відповідальність (повна відповідальність). Це відбувається завдяки механізмові об'єктивізації, коли людина протиставляє себе навколишньому середовищу, починає усвідомлювати дійсність такою, якою вона є, і об'єктивізує свою поведінку.

У процесі експериментальної роботи ми намагалися усвідомлення лідерами сімей того, що їх відповідальність як зовнішня, так і внутрішня має носити позитивну модальність. Сімейний лідер із позитивною відповідальністю сам не вчиняє насильства і не дозволяє своїм близьким проявляти будь-яке насильство до інших членів сім'ї.

Відповідальність може виявлятися на трьох рівнях: раціональному, коли людина вважає себе відповідальною; емоційному, коли людина відчуває себе відповідальною;

вольовому, коли особа діє з позиції відповідальної людини. Батькам роз'яснялося, що різниця між відповідальністю і обов'язком полягає у ступені внутрішньої усвідомленості. Відповідальність можна розглядати як окремих випадок вияву обов'язку за наявності суб'єктивного переживання почуття відповідальності. Із суб'єктивного боку відповідальність є показником свободи особистості, самостійності, що дозволяє залишитися індивідуальністю при взаємодії з іншими людьми. Таким чином, суб'єктивне переживання почуття відповідальності виникає лише за умови усвідомлення людиною власних дій та їх можливих наслідків.

Особиста відповідальність тісно пов'язана з соціальною відповідальністю, яка розуміється, як здатність особистості дотримуватися у своїй поведінці загальноприйнятих у суспільстві (групі, сім'ї) соціальних норм, виконувати рольові обов'язки і її готовність відповідати за свої дії. Особиста позитивна відповідальність є підґрунтям утворення соціальної відповідальності оскільки не суперечить соціальним принципам нормам.

Відповідальна людина визнає себе автором певного вчинку, усвідомлює свою суб'єктивність і залежність від неї – готовності змінювати соціальне середовище і саму себе [3, с. 118].

Структура відповідальності, за М. Тутушкіною, містить:

- усвідомлення необхідності діяти згідно із суспільними вимогами та нормами як соціальними цінностями;
- усвідомлення власної соціальної цінності та суспільної ролі;
- передбачення наслідків вибору, рішень, дій;
- критичність та контроль за власними діями, врахування їх наслідків для інших людей;
- прагнення до реалізації себе в об'єктивному світі;
- самозвіт та самооцінку;
- готовність відповідати за власні дії;
- соціально відповідальну діяльність.

Аналізуючи розподіл відповідальності в сім'ї, В.М. Дружинін зауважує, що той чи інший член сім'ї може нести відповідальність за інших членів сім'ї (наприклад, чоловіка/дружину чи дітей) і за сім'ю в цілому [2, с. 41]. Роль лідера, глави сім'ї передбачає відповідальність за сім'ю в цілому – за її теперішнє, минуле, майбутнє, діяльність і поведінку членів

сім'ї, перед собою і сім'єю, перед найближчим соціальним оточенням і тією частиною світу людей (суспільства), до якої належить сім'я. Це завжди відповідальність за інших, і не тільки окремих близьких, а й за сім'ю як ціле. Розподіл відповідальності в сім'ї характеризує її рольову структуру.

Основними параметрами рольової структури сім'ї є характер верховенства, який визначає систему стосунків влади і підлеглості, тобто ієрархічну будову сім'ї, і розподіл ролей відповідно до тих завдань, які вирішує сім'я на даній стадії свого життєвого циклу. Влада знаходиться переважно у членів батьківської сім'ї, молоді досить часто інфантилізовані або ж займають позицію протесту щодо старших.

Стосункам "влади – підлеглості", емоційній близькості, відповідальності може надаватися різна значимість.

У рольовій структурі сім'ї дослідники виділяють, зокрема, міжособистісні й конвенційні ролі. Конвенційні ролі визначені соціокультурним оточенням і регулюються правом, мораллю, традиціями; вони стандартизовані, визначають певні права і обов'язки членів сім'ї, включаючи перелік форм поведінки і способів їх реалізації. Міжособистісні ролі індивідуалізовані, визначаються конкретним характером міжособистісних стосунків у сім'ї, кристалізуючи в собі досвід сімейного міжособистісного спілкування. Прийняття ролей здійснюється відповідно до соціокультурних норм і стандартів, які визначають критерії оцінки успішності виконання ролей.

Взаєморозуміння є не тільки бажаною, але й необхідною умовою взаємин батьків і дітей, оскільки сприяє їх стабільності, емоційній близькості членів сім'ї. Існуюче в сім'ї взаєморозуміння виступає позитивною характеристикою як всієї життєдіяльності родини, так і окремих активів міжособистісного внутрішньосімейного спілкування, в процесі яких відбувається виховання дитини.

Сутність взаєморозуміння батьків і дітей у тому, що вони мають осмислювати особистість іншого, враховувати точки зору, побажання та устремління, психологічні особливості один одного. Тобто, безпосередньо спостерігаючи за зовнішньою стороною поведінки іншої людини, сприймаючи її висловлювання, намагатися в міру своїх можливостей зрозуміти емоційний стан, причини тих чи інших дій і вчинків іншого.

Взаєморозуміння не так часто зустрічається в житті і не є притаманним для більшості сімей. Про це свідчить значний відсоток розлучень і величезна кількість конфліктних ситуацій між різними поколіннями сім'ї, між дітьми і батьками, проявів насильства. Нерозуміння батьками дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, застосування різних форм насильства дорослих до дітей шкодить особистісному розвитку останніх, усталенню позитивних рис характеру, схильностей, затримує розвиток творчості і реалізації талантів дитини.

Надто часто, особливо у підлітковому віці, відсутність взаєморозуміння провокує "конфлікт поколінь", який проявляється у загостренні взаємостосунків членів сім'ї, агресивності як дітей, так і дорослих. Намагання батьками зрозуміти внутрішній світ своїх дітей може допомогти їм, якщо і не прийняти, то хоча б примиритися з привабливою для молоді субкультурою, не відштовхнути їх від себе, досягти певної згоди у сумісному житті. На процес розуміння іншої людини впливає багато різних факторів: це, насамперед, вікові та індивідуальні особливості, професійні характеристики, багатство особистого життєвого досвіду, бажання і прагнення налагодити стосунки з іншим.

З метою набуття вмінь взаєморозуміння, батьків навчили застосовувати такі засоби як ідентифікацію, рефлексія, стереотипізацію та зворотний зв'язок.

Ідентифікацію можна пояснити як самоотождження з іншою людиною на основі емоційного зв'язку, включення її у свій внутрішній світ, прийняття як власних її норм, цінностей та зразків поведінки. Це відбувається тоді, коли людина уявляє себе на місці іншого, переноситься у простір та обставини його життя, що і допомагає досягнути його особистісну сутність і навіть уподібнитися йому усвідомлено або неусвідомлено.

Неусвідомлене уособлення особливо яскраво проявляється в дошкільному віці, коли дитина відверто наслідує батьків. Інший прояв ідентифікації, який має негативне забарвлення - коли батьки наділяють дитину своїми рисами, почуттями, бажаннями, підсвідомо чи свідомо очікуючи здійснення власних честолюбних задумів. Натомість, ми пропонували батькам згадати своє дитинство, уявити себе на місці своєї дитини, спробувати відчувати її почуття, її страхи або радощі, бажання і

мрії. Це допомагало їм зрозуміти, що є для їхньої дитини справді важливим і значущим.

Рефлексія як механізм взаєморозуміння – це осмислення людиною того, якими засобами і чому вона справила певне враження на іншого. Однак, рефлексія можлива лише у достатньо зрілої людини, у дітей її майже немає. Вона притаманна навіть не всім дорослим, розвивається лише у тих, хто проявляє здатність до розмірковування про самого себе. Однак, після тривалих спроб у багатьох батьків розвинулася здатність аналізу власних дій, почуттів, причин певного ставлення до них членів їх сімей.

Стереотипізація полягає в тому, що батьки, враховуючи власний життєвий досвід, з'ясовували причини деяких форм поведінки дітей. Стереотип – це відносно стійкий і спрощений образ соціального об'єкта, який складається в умовах недостатньої інформації про нього, до якого додаються ще й відомості з книг, кінофільмів, фольклору. Йдеться про сприймання власної дитини через такий стереотип. Стереотипне ставлення формує помилкові уявлення про дитину, не дає можливості зрозуміти усі її характерологічні, психологічні особливості, тобто, її внутрішній світ, включаючи мотиваційну сферу. Заняття дозволили батькам подивитись на своїх дітей та інших членів сім'ї з іншого боку, розгледіти в них те позитивне, чого вони раніше не бачили.

Зворотний зв'язок – обов'язковий компонент взаєморозуміння, оскільки можливий лише тоді, коли як батьки, так і діти враховують свої спостереження, думки і відповідно змінюють своє ставлення, поведінку щодо один до одного. Наприкінці запланованої роботи проводилися спільні зустрічі, де батьки і діти в ігровій формі вчилися знаходити консенсус по різних питаннях: як проводити дозвілля, як побудувати режим дня та ін.

Застосування у роботі з батьками на лекційних і практичних заняттях вправ, спрямованих на підвищення їхньої особистої і соціальної відповідальності, встановлення позитивних, толерантно-конструктивних взаємостосунків, налагодження внутрішньої взаємодії та стосунків “влади - підлеглості” та взаємної відповідальності сприяли зменшенню причин виникнення конфліктів у сім'ях і, як наслідок, кількості проявів фізичного, емоційного, духовного й економічного насильства.

Література:

1. Докукіна О.М. Соціально-педагогічні та соціокультурні фактори насильства у багатопоколінній сім'ї / О.М. Докукіна // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : збірник наук. праць. – К., 2008. – Вип. 12., Ч. II. – С. 228-234.
2. Дружинин В.Н. Психология семьи / В.Н. Дружинин. – М. : “КСП”, 1996. – 160 с.
3. Захарченко В.Г. Феномен відповідальності в системі зовнішніх і внутрішніх зв'язків сім'ї / В.Г. Захарченко // Український соціум. – 2005. – №4 (9). – С. 113-125.
4. Личко А. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А.Личко. – Л. : Прогресс, 1983. – 256 с.
5. Шнайдер Л.Б. Основы семейной психологии [Учеб. пособ.] / Л.Б. Шнайдер. – М. : Изд-во Моск. психол.-социал. ин-та., Воронеж : Изд-во НПО “МОДЭК”, 2003. – 928 с.

The most effective ways of warning of violence are considered in family.

Key words: *conflict, violence, personal otvestvennost, role structure of family, mutual understanding.*

Рассмотрены наиболее эффективные психолого-социальные пути предупреждения насилия в многопоколенной семье.

Ключевые слова: *конфликт, насилие, личная ответственность, ролевая структура семьи, взаимопонимание.*